

doi Introduction of other angles of the manuscript "Lataif Ashrafi Fe Bayan Tawaif Sufi" and examining the important topics of practical mysticism in it

 Ghodrat ollah khayatian¹ Elhām rezvani moghadam² Seyed hasan Tabatabaei³

Submitted: 03-11-2022 Revised: 27-11-2022 Accepted: 06-12-2022 Published: 21-03-2023 pp.293-321

Abstract

Ashraf Jahangir Semnani (d. 798 A.H.), is one of the mystics of Iranian descent of the Chishtiyya sect and one of the Sufi sheikhs living in India. One of his most important works is "Lataif Ashrafi Fi Bayan Tawaif Sufi". This work is in the form of a manuscript and is one of the comprehensive mystical encyclopedias and contains practical and theoretical mysticism topics as well as theological, literary and historical issues. Nizamuddin Gharib Yemeni - disciple of Ashraf Jahangir Semnani - has written this book in a codified form. This research, with a descriptive-analytical approach, introduces the manuscript of Lataif Ashrafi and examines practical mysticism in this book. The basic topics of this research are based on the introduction of Lataif Ashrafi's version and the writing features of the version, as well as the topics of practical mysticism, including Sufism, monastic etiquette and Sufi recommendations. The results of the introduction and examination of the manuscript - which has not been published in Iran so far - is that Ashraf's mystical thoughts and opinions are the meeting point of the views of the Kabruyeh sect, especially Sheikh Alaa al-Dawlah Semnani, the Chishtiyeh sect, and Ibn Arabi's views. Through his interview with Mirsaid Ali Hamdani and Abd al-Razzaq Kashani, he seeks to combine and combine one of the methods of the first mystical tradition (Chishtiyyah) with the mystical opinions of the second tradition in the subcontinent.

Keywords: Ashraf Jahangir Semnani, Yemeni, version of Lataif Ashrafi Fi Bayan Tawaif Sufi, practical mysticism, Chishtiyyah.

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by Journal of Codicology and manuscript research. This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

1. university lecturer of Department of religions and comparative mysticism. Faculty of Humanities. Semnan University. Semnan Iran.
2. Full Professor of Department of religions and comparative mysticism. Semnan University. semnan. IRAN. (Corresponding Author). khayatian@semnan.ac.ir.
3. Assistant professor of Persian language and literature department. Faculty of Persian Literature and Foreign Languages. Semnan University. Semnan Iran.

References

- The Holy Quran, translated by Mohammad Mahdi Fouladvand, by Osman Taha, Tehran: Payam Adalat, 2018.
- Abbas Razavi, Seyyed Athar, History of Sufism in India, translated by Mansour Motamedi, Tehran, Academic Publishing Center, 2010.
- Alaa al-Doulah Semnani, Khumkhaneh-e Vahdat, Abdol Rafi Haqirat, Tehran: Komesh, 2015.
- Alaasjezi, Amirhassan, Al-Fouad Al-Fouad: Malfuzat of Hazrat Khwaja Nizam al-Din Auliya, with corrections and explanations by Tawfiq H. Sobhani, Tehran: Irfan Publishing Institute, 2019.
- Arya, Gholam Ali, Cheshtiyya method in India and Pakistan, Tehran: Zovar, 2015.
- Ashraf, Vaheed, correction of Lataif Ashrafi's edition of Beyan Tawaif Sufi Malfuzat Ashraf Jahangir Semnani (doctoral thesis), Brodeh (India), Maharaja Siyaji Rao University, 1965.
- Ashraf, Vahid, Lataif Ashrafi and Ashrafi's writings in terms of sources of medieval Indian history, Brodeh, Gujarat (India): Makhdoom Sidashraf Jahangir Academy, 2010.
- Ashtiani, Seyyed Jalaluddin, Commentary on Qaysari's introduction to Fuss al-Hakm, Tehran: Amir Kabir, 1991.
- Dehbashi, Mehdi; Mir Bagheri Fard, Ali Asghar, History of Sufism 1, Ch Soum, Tehran, Samt, 2009.
- Dekhoda, Ali Akbar, Dictionary of Dekhoda, second chapter, vol. 14 and 15, Tehran, University of Tehran, 1998.
- Draiti, Mustafa, Catalog of Iranian Manuscripts: (Dena) Tehran: Islamic Parliament Library, 2009.
- Ernst, Carl, "Writing down oral teachings in the advanced Cheshtiyah method", translated by Masoud Faryamnezh, Ainey-y-e-Rakhus, 25th year, 4th issue, pp. 14-5, 2013.
- Hekmat, Ali Asghar, "New sources about both books of Khawaja Hafez's life", Shiraz University Faculty of Literature magazine, number 7, pp. 3-28, 1962.
- Hermansen, Marshak, A Commentary on Religious History in Sufism of the Late Mongol Era in the Case of Shah Nematullah Wali Dehlavi, The Legacy of Sufism, edited by Leonard Levisen. Translated by Majaduddin Kiwani, pp. 550-585. Tehran: Nash Karzan, 2010.
- Ibn Arabi, Mohi al-Din, Fatuhat Makiya, Vol. 1 and 2, Beirut: Dar al-Sadr, no date.
- Jafari Jezi, Masoud and Leila Shoghi, "Ma'dan al-Ma'ani, Malfuzat Ahmed bin Yahya Moniri", Farhangistan Letter (Subcontinental Special Letter), 3rd issue, 3rd row, pp. 310-283, 2013.
- Jami, Abdul Rahman, Nafahat Al-Alans Man Hazrat al-Quds, edited by Dr. Mahmoud Abedi, Tehran: Sokhn, 2016.
- Jihadi, Sidamir, (2014), Textology of Lataif Ashrafi's manuscript, Journal of Textology of Persian Literature, new edition, number three, pp. 61-84.

Studies

Original Paper

Report and Review

- Kashifi, Hossein bin Ali; Moinian, Ali Asghar, Rashahat Ain al-Hayya fi Manaqib al-Mashaikh al-Tariqa al-Naqshbandiyya, Tehran: Nouriani Charitable Foundation, 1977.
- Khatami, Mohammad Sadiq; Saket, Salman, "The role and importance of Rahat al-Qulob, obituary and testament in understanding Sharaf al-Din Munyari and Ferdowsiyya's method of pride", New Literary Essays scientific journal, number 211, year fifty three, number four, pp. 23-1, 2019.
- Khwaja Abdullah Ansari Heravi, Tabaqat al-Sufiyyah (commentaries), edited by Mohammad Sarour Moulai, Tehran: Tus, 1983.
- Mohammadi Pushharaki, Mohsen et al., Typology of Latifa in the 8th to 10th centuries of Hijri (including the introduction of two manuscripts), Volume 25, Number 88, 2021, pp. 112-88.
- Mostamli Bukhari, Ismail, Sharh al-Tarif for Sufism, Volume 3, researcher and proofreader: Mohammad Roshan, Tehran: Asatir, 1984.
- Nafisi, Saeed, history of poetry and prose in Iran and the Persian language until the end of the 10th century AH, Tehran, Foroughi, 1984.
- Qoshiri, Abul Qasim, Risale Ya Qoshiriyeh, Badi al-Zaman Farozanfar, Tehran: Scientific and Cultural, 1995.
- Rahimian, Saeed, The Basics of Irfan Nazari, Tehran, 2004.
- Shafi'i Kodkani, Mohammad Reza, the language of poetry in Sufiya's prose, an introduction to the stylistics of the mystical view, Ch. 4, Tehran, Sokhn, 2012.
- Yemeni, Haji Nizam (Gharib), manuscript of Lataif Ashrafi Fi Bayan Tawaif Sufi, Lahore, Ashrafieh Circle, Pakistan, 1297.

doi معرفي زوایای دیگری از نسخه خطی «لطایف اشرفی فی بیان طوایف صوفی»**و بررسی مباحث مهم عرفان عملی در آن**سیدحسن طباطبایی^۱ الهام رضوانی مقدم^۲ قدرت... خیاطیان^۳

از صفحه ۲۹۳ تا صفحه ۳۲۱ تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۸/۱۲ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۹/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۱۵ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۱/۰۱

چکیده

اشرف جهانگیر سمنانی (م: ۷۹۸ ه.ق.)، یکی از عارفان ایرانی تبار طریقت چشتیه و از مشایخ متصوفه‌ی ساکن هند است. از مهم‌ترین آثار او، می‌توان «لطایف اشرفی فی بیان طوایف صوفی» را نام برد. این اثر به شکل نسخه‌ی خطی و به منزله‌ی یکی از دایرة‌المعارف‌های جامع عرفانی و حاوی مباحث عرفان عملی و نظری به انضمام مسائل کلامی، ادبی و تاریخی است. نظام‌الدین غریب یمنی -مرید اشرف جهانگیر سمنانی-، این کتاب را به صورت مدوّن مکتوب نموده است. این پژوهش، با رویکرد توصیفی-تحلیلی به معرفی نسخه‌ی خطی لطایف اشرفی و بررسی عرفان عملی در این کتاب می‌پردازد. مباحث اساسی این پژوهش، پیرامون معرفی نسخه‌ی لطایف اشرفی و ویژگی‌های نگارشی نسخه و همچنین مباحث عرفان عملی از جمله تصوف، آداب خانقاهی و مستحسنان صوفیه تنظیم شده است. نتایج حاصل از معرفی و بررسی نسخه‌ی خطی -که تاکنون در ایران به چاپ نرسیده- آن است که آراء و اندیشه‌های عرفانی اشرف، محل تلاقی آرای طریقت کبرویه و به‌ویژه شیخ علاءالدوله‌ی سمنانی، طریقت چشتیه و آرای ابن عربی است. او به‌واسطه‌ی مصاحبت با میرسیدعلی همدانی و عبدالرزاق کاشانی، به‌دنبال تلفیق و ترکیب یکی از طریقه‌های سنت اول عرفانی (چشتیه) با آرای عرفانی سنت دوم در شبه‌قاره است.

کلیدواژگان: اشرف جهانگیر سمنانی، یمنی، نسخه‌ی لطایف اشرفی فی بیان طوایف صوفی، عرفان عملی،

چشتیه.

Cite this article: Ghodratollah Khayatian; elham rezvani moghadam; seyed hasan tabatabaee. (2023) Introduction of other angles of the manuscript "Lataif Ashrafi Fe Bayan Tawaif Sufi" and examining the important topics of practical mysticism in it. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). vol-3, Issue-1, 293-321. <https://doi.org/10.22034/crtc.2022.368369.1050>

۴. (نویسنده‌ی مسؤول) استاد گروه ادیان و عرفان تطبیقی. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه سمنان. سمنان. ایران.

Email:khayatian@semnan.ac.ir

۵. مدرّس گروه ادیان و عرفان تطبیقی. دانشکده علوم انسانی. دانشگاه سمنان. سمنان. ایران.

۶. استادیار گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی. دانشکده ادبیات فارسی و زبان‌های خارجی. دانشگاه سمنان. سمنان. ایران.

۱- مقدمه

شناسایی و تصحیح متون کهن عرفانی، این امکان را به پژوهشگران می‌دهد که زوایای تاریک و ناشناخته‌ی مباحث عرفانی را در اعصار مختلف درک و در مقام مقایسه به بررسی وجوه افتراق و اشتراک دیدگاه‌های عرفا و طریقت‌های مختلف عرفانی بپردازند. یکی از نسخه‌های ناشناخته از عارفی کمتر شناخته شده در شبه قاره هند به نام «لطایف اشرفی فی بیان طوایف صوفی» متعلق به اشرف جهانگیر سمنانی است. این کتاب در واقع ملفوظات اشرف جهانگیر سمنانی است که توسط مریدش - نظام‌الدین غریب یمنی^۷ - گردآوری و تألیف شده است. این اثر را می‌توان یکی از دایرة‌المعارف‌های جامع عرفانی تا قرن هشتم هجری قمری در شبه‌قاره دانست که به صورت مبسوط در شصت لطیفه و یک مقدمه، مشتمل بر مباحث عرفان نظری و عرفان عملی به انضمام مسائل کلامی، فقهی، ادبی و اخلاقی است. متن کتاب، بدین نحو است که آنچه را اشرف جهانگیر املاء نموده، نظام‌الدین غریب یمنی، به صورت مدوّن، مکتوب نموده است.

در باب ملفوظات، باید گفت که گرچه سنت تدوین ملفوظات، تقریباً در تمامی سلسله‌های صوفیه وجود داشته؛ اما ظاهراً تنها در شبه‌قاره است که این سنت، یک گونه‌ی (ژانر) زیبایی ادبی به وجود آورده است و به صورت پدیده‌ای قابل مطالعه در تاریخ ادب فارسی درآمده است. برخی از محققان بر این باورند که: «در هند، ملفوظات، بی‌درنگ، تبدیل به قالب ادبی رایجی برای نقل تعالیم صوفیانه شد؛ به نحوی که نسل‌های متأخر صوفیان هند، تقریباً چاره‌ای ندیدند جز اینکه گفتارهایشان را به این قالب مکتوب درآورند» (ارنست، ۱۳۹۳، ص ۶)؛ بنابراین، ملفوظات را در کنار مکتوبات، در حوزه‌ی تصوف شبه‌قاره، باید یک گونه یا ژانر ادبی به‌شمار آورد که حجم بسیاری از صوفیه‌ی آن سرزمین را به خود اختصاص داده و در واقع، بسیاری از تعالیم مشایخ آن دیار، از طریق همین ملفوظات و مکتوبات به مریدان منتقل شده است (خاتمی؛ ساکت، ۱۳۹۹، صص ۵ و ۶).

پژوهشگران برآنند که ملفوظات شناخته‌شده‌ی صوفیان شبه‌قاره، به سه گونه تنظیم شده است: نخست بر مبنای تاریخ ثبت مجالس مانند فوائدالغواد (تألیف بین سال‌های ۷۰۷ - ۷۲۲ ه.ق)، دوم بر مبنای موضوع، مانند معدن‌المعانی (تألیف پیش از ۷۴۹ ه.ق) و گونه‌ی سوم، ملفوظاتی که در نقل آن‌ها هیچ ترتیبی رعایت نشده است؛

۷. نظام حاجی غریب یمنی که در ۷۵۰ ه.ق / ۱۳۴۸ م. در بقعه‌ی یمن، خدمت میرسید اشرف جهانگیر سمنانی رسیده، سی سال با وی بود. بیشتر کتاب لطایف اشرفی فی بیان طوایف صوفی، حالات و گفته‌های آن پیر (اشرف جهانگیر سمنانی) است (نفیسی، ۱۳۶۳، ص ۷۵۶).

مانند احوال و سخنان خواجه عبیدالله احرار (جعفری و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۲۸۹). بر این اساس، کتاب لطایف اشرفی، که حاوی شصت لطیفه است، در گروه سوّم جای می‌گیرد.

۱-۱- بیان مسئله

وحید اشرف^۸، بر آن است که لطایف اشرفی، تنها کتابی است که در هند در حوزه‌ی مسائل عرفان اسلامی نگاشته شده است. به عقیده‌ی او، رویکرد این کتاب، نه تنها مباحث عرفان عملی، بلکه عرفان نظری را نیز شامل می‌شود (اشرف، ۱۹۶۵م.، ص ۷۶). از جمله ویژگی‌های کتاب لطایف اشرفی، آن است که این کتاب، پر از اقتباسات از کتاب‌های دیگر است؛ به طوری که گاهی نام مآخذ مطالب ذکر شده، در متن آمده است و گاهی بدون ذکر مآخذ، آن مطالب، بیان شده است. بر اساس آنچه که از ظواهر متن کتاب لطایف اشرفی برمی‌آید، معلوم نمی‌شود که مآخذ این کتاب، در وقت گفتار و املاء کردن، در دسترس بوده یا خیر، ولی عباراتی که در این کتاب، از مآخذ دیگر کتاب‌ها اقتباس شده، بدون هیچ تغییری در جملات، عیناً بیان شده است. اشرف جهانگیر به برخی از منابع و مآخذ، بیشتر استناد کرده است که از میان آن‌ها می‌توان: کتاب طبقات الصوفیه هروی، رساله‌ی قشیری، امام قشیری، کشف‌المحجوب هجویری، مصباح‌الهدایة و مفتاح‌الکفایة تألیف عزالدین محمود کاشانی، العروة لأهل الخلوۃ والجلوة و چهل مجلس تألیف شیخ علاءالدوله‌ی سمنانی و روض‌الریاحین عبدالله یافعی را نام برد.

یکی از مهم‌ترین جنبه‌های کتاب لطایف اشرفی، آن است که این اثر، منبع اصلی کتاب نفحات الانس جامی است. یکی از نتایج مهم این پژوهش، آن است که کتاب نفحات الانس جامی و لطایف اشرفی، هر دو مطالبی را از طبقات الصوفیه‌ی هروی اقتباس نموده‌اند؛ به نحوی که جامی در نفحات الانس، دقیقاً از کتاب لطایف اشرفی پیروی نموده و اشرف جهانگیر در کتاب لطایف به تاسی از هروی در طبقات الصوفیه، تنها برخی جملات و کلمات آن را تغییر داده است.

همانطور که گذشت، اشرف جهانگیر، در کتاب لطایف اشرفی، به طبقات الصوفیه‌ی هروی توجه کرده و در موارد فراوان به آن کتاب استناد و از آن اقتباس نموده است. به‌رغم شباهت‌هایی که در این دو اثر با یکدیگر مشاهده می‌شود، نمی‌توان با قطعیت ادعان نمود که کتاب طبقات الصوفیه، مبنای کار اشرف جهانگیر در لطایف اشرفی است؛ زیرا با تحقیق و تأمل شایسته در طبقات الصوفیه و مقابله‌ی آن با لطایف اشرفی، به این نکات پی‌می‌بریم که

۸. از محققان صوفی که در حوزه‌ی عرفان و تصوف به زبان اردو و فارسی آثاری نگاشته است. او به هفت زبان (فارسی، پهلوی، عربی، اردو، انگلیسی، هندی و گجراتی) مسلط است.

موضوعات جانبی بی‌شماری، اعم از مسائل کلامی، فقهی، اصطلاحات عرفانی، تذکره‌ی مشایخ و عرفای طریقت چشتیه و برخی عارفان دیگر در این کتاب وجود دارد که سبب تمایز آشکار این دو اثر است. به جز مسئله‌ی عدم همزمانی نگارش این دو اثر، بروز، ظهور و ترویج سنت دوّم عرفانی در زمان اشرف جهانگیر، سبب اقبال اشرف، به موضوعات خاص این سنت نیز شده است؛ برای نمونه: اصطلاحات عرفانی که اشرف جهانگیر سمنانی در لطیفه‌ی هفتم بیان نموده، دقیقاً منطبق با اصطلاحات الصوفیه‌ی عبدالرزاق کاشانی - مروّج طریقه‌ی ابن عربی - است.

روش اشرف، در بیان مطالب عرفانی، بر اصل تعلیم و ارشاد مریدان مبتنی است؛ به همین جهت، بیشتر مسائل عرفانی این کتاب را مباحث عرفان عملی، رابطه‌ی مرید و مراد، شیوه‌ی سلوک و به طور کلی آداب خانقاهی و مسائلی از این قبیل، شامل می‌شود. آنچه ارزش کتاب لطایف اشرفی را دوچندان می‌کند، آن است که این کتاب از بنیادی‌ترین و معتبرترین منابع عرفان اسلامی در طریقت چشتیه است.

۱-۲- پیشینه‌ی پژوهش

درباره‌ی اشرف جهانگیر سمنانی، به صورت معدود مقالاتی نگاشته شده است که عبارتند از:
- متن‌شناسی لطایف اشرفی: سید امیر جهادی، مقاله‌ای با عنوان «متن‌شناسی لطایف اشرفی» در سال ۱۳۹۴ در مجله‌ی متن‌شناسی ادب فارسی دانشگاه اصفهان به چاپ رسانده است. در این مقاله، متن کتاب لطایف اشرفی بررسی شده و اصالت و سندیت لطایف اشرفی را بیان کرده و شبهات درباره‌ی شخصیت اشرف جهانگیر را، رفع نموده است. سپس به اختصار به بیان مطالب هر شصت لطیفه پرداخته است.

- بررسی ویژگی‌های سبک‌شناسی نسخه‌ی خطی «لطایف اشرفی فی بیان طوایف صوفی»: این مقاله را اسماء آتش‌گوهری و همکاران در نشریه‌ی نثرپژوهی ادب فارسی در سال ۱۳۹۸ به چاپ رسانده‌اند. در این پژوهش به بررسی ویژگی‌های سبکی در سه سطح زبانی، فکری و ادبی پرداخته شده است.

- سید اشرف جهانگیر سمنانی و خدمات وی به جهان اسلام و عرفان: این مقاله را شاهد چوهدری در سال ۱۳۷۷ ه.ش نوشته است. در این پژوهش، درباره‌ی رواج اسلام در بنگال، زندگانی اشرف جهانگیر، تعلیمات و برخی از عقاید وی در باب ولایت مطالبی بیان شده است.

- مقاله‌ی سیدمحمد اشرف جهانگیر سمنانی و خدمات وی در کشورهای شبه‌قاره: این مقاله را محمد ریاض در سال ۱۳۵۵ ه.ش نوشته و در آن احوال اشرف جهانگیر، مسافرت‌ها و معاصران وی را بیان نموده است.

-مقاله‌ی بررسی آراء وحدت وجودی ابن‌عربی و اشرف جهانگیر سمنانی (عارفی در شبه‌قاره)، توسط دکتر قدرت‌الله خیاطیان و همکاران، در فصلنامه‌ی مطالعات شبه‌قاره به چاپ رسیده است. این مقاله به دنبال بررسی این مسئله است که اشرف جهانگیر در مسئله‌ی وحدت وجود، متمایل به آرای ابن‌عربی است.

-مقاله‌ی بررسی «سماع» بارویکرد به نظریات مطرح در نسخه‌ی خطی کتاب «لطایف اشرفی»، توسط عبدالرضا مدرس‌زاده و دیگران در فصلنامه‌ی علمی عرفان اسلامی به چاپ رسیده است. در این مقاله به سماع از منظر اشرف جهانگیر پرداخته شده است.

از آنجایی که تا کنون این اثر به لحاظ همه‌ی ویژگی‌های نسخه‌ی خطی و محتوای عرفان عملی آن، مورد بررسی قرار نگرفته است، لذا ضرورت دارد که به این امر بپردازیم.

۲- بحث

۲-۱- معرفی نسخه‌های موجود لطایف اشرفی

- نسخه خطی مولانا آزاد

نسخه خطی لطایف اشرفی، کتابخانه مولانا آزاد، دانشگاه علیگر، که به شماره ۲۱ در قسمت فارسی ۹۴/ ۷۲ نگهداری می‌شود. این نسخه خط نستعلیق تحریری هندی است که در دو جلد فراهم شده، اوراق جلد اول ۲۸۶ ورق ۱۴ سطری است که شامل آغاز کتاب تا لطیفه هفتم است. و جلد دوم شامل ۱۸۹ ورق که تا ورق ۳۸، هر ورق ۱۷ سطر و از ورق ۳۹ هرکدام ۱۴ سطر دارند. این جلد لطیفه هفتم تا پایان لطیفه پانزدهم را دربردارد. این نسخه، اغلاط املائی نیز دارد؛ مثلاً «گذاشتن» و مشتقات آن در معنای «نهادن» به صورت «گزاشتن» آمده -است. و یا کلمه «نظافت» به صورت «نذافت» ضبط شده است.

- نسخه چاپ سنگی

چاپ سنگی این کتاب در سال ۱۲۹۷ قمری در دهلی به طبع رسیده است. این کتاب در دو جلد تدوین شده است. آغاز کتاب تا پایان لطیفه پانزدهم در جلد اول و لطیفه شانزدهم تا لطیفه شستم و خاتمه کتاب در جلد دوم. فردی به نام عبدالعزیز لکنهوی اکثر عبارات عربی را از آیات قرآن و احادیث و اقوال مشهور و ابیات را به فارسی ترجمه کرده و در حاشیه کتاب آورده و در موارد نادری منابع اقوال صوفیه را نیز ذکر کرده است. این نسخه بی‌شک افزوده‌های بسیار زیادی دارد، متن آن ساده‌تر شده و دارای غلط‌های املائی فراوانی است، مانند کلمه «امائل» که همه جا «امائر» ضبط شده است.

-نسخه تورنتو

نسخه خطی لطایف اشرفی محل نگهداری در کتابخانه دانشگاه تورنتو به شماره L 516611 است. این نسخه در ۸۵۲ صفحه و هر دو جلد در یک نسخه تدوین شده است.

نسخه‌های خطی لطایف اشرفی در ایران در دو کتابخانه آستان قدس رضوی و آیت الله مرعشی موجود است و مشخصات این دو نسخه بدین شرح است:

- نسخه خطی کتابخانه آستان قدس رضوی: شماره ۳۵۲۲۱، نستعلیق، تحریر سده ۱۳، ۲۹۳ برگ (جهادی، ۱۳۹۴، ص ۶۹).

- نسخه خطی کتابخانه آیت الله مرعشی: شماره ۱۹۱۱، نستعلیق، ۴۳۳ برگ (درایتی، ۱۳۸۹، ج ۸، ص ۱۰۲۹).

نسخه اساس در این پژوهش، نسخه چاپ سنگی است که در دو جلد تدوین شده است.

۲-۲- معرفی اشرف جهانگیر سمنانی و کتاب لطایف اشرفی

اشرف جهانگیر سمنانی، عارف ایرانی تبار مقیم هند در قرون هشتم و نهم هجری قمری است. او از مشایخ و بزرگان مشهور عهد خود بود که با بیشتر مشایخ روزگار خود ارتباط داشت. نظام‌الدین غریب یمنی از اصحاب وی که در ۵۷۵۰ ق. در یمن مرید وی شده و سی سال با او بوده، کتابی در مقامات وی به نام لطایف اشرفی نوشته است. مجموعه مکاتیب وی را نیز با عنوان مکتوبات اشرفی گردآورده‌اند که مجلد اول آن را، یمنی در سال ۷۸۷ ه. ق. فراهم آورده و مجلد دوم را مرید دیگرش -عبدالرزاق حسنی حسینی- در سال ۸۶۹ ه. ق. گردآورده است (نفیسی، ۱۳۶۳، صص ۷۵۶-۷۵۲). لطایف اشرفی «مستندترین و عالمانه‌ترین مجموعه‌ی مدوّن در شرح احوال صوفیان هند است» (عباس‌رضوی، ۱۳۸۰، ص ۱۴).

در عنوان این اثر، اصطلاح لطایف مشهود است. لطیفه در لغت به معنای هر چیز نیکو، کلامی مختصر در غایت حسن و خوبی (دهخدا، ذیل واژه لطیفه) و «در اصطلاح صوفیان «لطیفه» (در لغت به معنای ظریف، حساس و باریک) اشاره دارد به مؤلفه‌های غیرمادی شخص که می‌توان با تمرین‌های معنوی و سلوک بر آن تأثیر نهاد یا آن را به کار انداخت. اصطلاح «لطیفه»، احتمالاً از مفهوم جسم لطیف نشأت گرفته و به مرور زمان معنای شسته‌رفته و پیچیده‌تری پیدا کرده است و نهایتاً برای ترقی روان‌شناختی و معنوی سالک طالب در سیر به‌سوی فنا یا بقا در ذات الهی به کار رفته است» (هرمانسن، ۱۳۸۹، ص ۵۵۴ ح). در برخی متون، لطیفه به معنای نکته‌نغزی است که

مخاطب را به اعجاب و تحسین وامی‌دارد؛ در حقیقت، لطیفه، لبّ مطلبی بوده که لزوماً به خنده ختم نمی‌شده است (محمدی و همکاران، ۱۴۰۰، ص ۹۳). «لطیفه‌ی غیبی» هم در عرفان برای «واردات قلبی صوفیه و عرفا» به کار می‌رود. ابوالقاسم قشیری، نام تفسیر خود را «لطائف‌الاشارات» نامیده؛ چرا که متضمن اشارات عرفانی است. در نامگذاری «لطائف اشرفی» می‌توان گفت: نظام‌الدین غریب یمنی، احتمالاً به کتاب «لطائف‌الاشارات» قشیری نظر داشته است، یعنی نام را از آن اقتباس کرده است. از کاربرد عنوان لطیفه در لطائف اشرفی، اینگونه به نظر می‌رسد که این عنوان با توسع معنایی، همان باب یا فصل است؛ گرچه نباید از نظر دورداشت که معنی اصلی لطیفه در عرفان^۹ نیز مدّ نظر است.

تصوّف اشرف جهانگیر را باید به نوعی حد واسط تصوّف پارسی و تصوّف خراسانی دانست؛ زیرا که زبان تصوف خراسان، ساده و تمثیلی است؛ در حالی که زبان تصوّف پارسی، استعاری است و آنچه تصوّف پارسی نامیده شده است، تصوّف روزبهان بقلی است که نظام استعاری او با تصوّف بوسعید، خرقانی و بایزید که تصوّف خراسان نامیده می‌شود، متفاوت است (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲، ص ۵۱۸-۵۱۹).

با توجه به این موضوع که اشرف در شبه قاره می‌زیسته و با عارفان آن منطقه حشر و نشر داشته، می‌توان گفت که اثر وی، جامعی بین تصوف شبه‌قاره و تصوف ایرانی است. ساختار کلی این اثر بدین شرح است: مقدمه، شصت لطیفه و خاتمه (یمنی، ۱۳۹۷، ص ۴). این کتاب تاکنون در ایران به چاپ نرسیده است و تنها یک چاپ سنگی در سال ۱۲۹۷ هجری قمری در هند از آن وجود دارد. بررسی عرفان عملی اشرف جهانگیر سمنانی، با تأکید بر کتاب لطائف اشرفی فی بیان طوایف صوفی، محور اصلی این پژوهش است.

۱-۲-۲- ارزش عرفانی کتاب لطائف اشرفی

چنان‌که گفته شد، لطائف اشرفی، کتابی است در شصت لطیفه که مسائل مهم عرفانی را دربرگرفته و تبیین می‌کند. این کتاب فرقه‌های مختلف صوفیه و سرسلسله‌های آن‌ها را نیز در لطیفه‌های چهاردهم و پانزدهم معرفی می‌کند. برای شناخت محتوای کتاب و چگونگی تبویب و نحوه‌ی بیان مطالب، می‌توان لطائف اشرفی را با نفحات الانس عبدالرحمن جامی مقایسه کرد؛ گرچه برخی معتقدند وجود اشتراکات فراوان بین این دو اثر، ثمره‌ی

۹. در اصطلاح، اشارات دقیقی است که عبارت، گنجایش آن را ندارد (سجادی، ۱۳۹۳، ذیل واژه‌ی لطیفه). لطیفه در اصطلاح صوفیه عبارت است از اشارت دقیقی که مرتسم نبود، در فهم از وی معنی و عبارت گنجایش آن نداشته باشد. و حکما، لطیفه‌ی انسانی را، نفس ناطقه گویند (دهخدا، ۱۳۷۷، ذیل لطیفه). لطیفه، مؤنث لطیف، اقوال لطیفه، اشارات لطیفه، گفتاری نغز، مطلبی باریک و نیکو، اشارت دقیقی که از آن معنی‌ای در ذهن‌خطور کند که آن را نتوان تعبیر کرد؛ جمع آن لطائف است (معین، ۱۳۸۶، ص ۲۲۵۶).

تقلید و استفاده‌ی عبدالرحمن جامی از لطایف اشرفی است (اشرف، ۱۹۶۵، مقدمه، ص ۱۳).

می‌توان لطایف اشرفی را اثری جامع دانست که در بسیاری از حوزه‌ها، مطلبی برای گفتن دارد. این اثر به عرفان عملی، عرفان نظری، اصول و مبانی فقه، مستحسنان صوفیه و جز آن اشاره کرده و اقوال مختلف از عرفای متعدد را به مباحث مختلف این کتاب ضمیمه می‌کند و حتی در خلال این اشارات، جزئیاتی از زندگی عرفا را هم بیان می‌نماید که در کمتر کتاب عرفانی یافت می‌شود. اشاره و پرداختن به جزئیات رفتارها و عادات پیران طریقت‌های مختلف صوفیه از دیگر ویژگی‌های این کتاب است؛ برای مثال در لطیفه‌ی دوازدهم به طور مفصل در مورد شکل خرقة و دستار و انواع آن‌ها سخن می‌گوید و بیان می‌کند هر فرقه از کدام نوع استفاده می‌کند. این کتاب حتی نحوه‌ی پوشیدن خرقة و دستار را نیز شرح می‌دهد.

از جهت دیگر، اشرف جهانگیر، مروّج آرا و نظریات ابن عربی است و مباحث مهم عرفانی همچون ولایت، علم، شرایط صوفی، معرفت راه سلوک و جز آن در این کتاب بیان شده است. لطایف اشرفی، به برخی از نظریات عرفای ایرانی نیز اشاره می‌کند. این کتاب فصل مجزایی درباره‌ی رفتار ملوک به خود اختصاص داده است. اشرف که ابتدا نزد علاءالدوله سمنانی شاگردی می‌کرد و ارادت خود را به وی پنهان نمی‌کرد؛ در مسائل گوناگون، از گفتار و رفتار وی مثال می‌آورد: «... و ایضاً حضرت شیخ علاءالدوله سمنانی منقول داریم که می‌فرمود: درویشانی که به کار مشغولند، می‌باید که بَطّال را در میان ایشان راه نباشد که یک مرد بی‌کار، صد مرد کار را از کار بازدارد» (یمینی، ۱۳۹۷: ج اول، ص ۵۳؛ سمنانی، ۱۳۸۵، ص ۹).

۲-۲-۲- ارزش ادبی کتاب لطایف اشرفی

از جنبه‌های مهم ادبی این کتاب، آن است که در قرون هشتم و نهم، مؤلفی عربی‌زبان، کتابی را به زبان فارسی در سرزمین هند نوشته است. پدید آمدن این اثر، مردم سرزمین هند را با زبان فارسی آشناتر کرده است. باتوجه به کثرت مریدان اشرف، این کتاب، خوانندگان بسیاری داشته و فراگیر شدن کتاب، نفوذ فرهنگ و زبان و ادبیات فارسی را در شبه قاره افزایش داده و مردم هند را با بزرگان عرفان و ایران آشناتر کرده است.

در کتاب لطایف اشرفی، لطیفه‌ی مختصری نیز به شاعران اختصاص دارد که از رودکی شروع می‌شود و به امیر خسرو دهلوی و امیرحسین سنجری می‌رسد (همان، ج ۲، ص ۳۶۱).

از ویژگی‌های این کتاب، تأویل آیات به شیوه‌ی تبدیل آیات آفاقی به آیات انفسی است؛ برای نمونه در تفسیر آیه‌ی «یا لیتنی کنْتُ تُراباً» (نبا: ۴۰) آورده است که: «سخنی از اعانت طالب علم برآمد. حضرت قدوة الکبرا

فرموده‌اند که در تفسیری آورده‌اند که: تراب نام کافری بود. طالب علمی بر صفه‌ی مدرسه کتابت می‌کرد. خامه از دست او افتاد. تراب پختگی کرد و خامه از زیر صفه گرفت و به دست کاتب داد. آورده‌اند که فردای قیامت بدین مقدار اعانت، در حق تراب سبکی عذاب خواهد بود و دیگر کفره تمنا خواهند کرد. بقره تعالی: «یا لیتنی کنتُ تُراباً» (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۱، مقدمه ص ۱۲). روشن است که چنین تفسیری از جمله‌ی مذکور، مطابق واقع نیست و باید آن را از مقوله‌ی مناسبات بعدالوقوع دانست؛ یعنی این داستان ساخته شده تا معنای جمله را برای خواننده ملموس و محسوس کند.

۳-۲-۲- سبک نگارش و پراکندگی‌های معنایی و صوری کتاب لطایف اشرفی

۱- نام کتاب لطایف اشرفی از نظر نحو عربی صحیح به کار برده نشده است؛ چه لطایف جمع غیرعاقل است و در عربی صفت برای جمع مکسر غیرعاقل مفرد مؤنث می‌آید؛ نام کامل کتاب لطایف اشرفی فی بیان طوایف صوفی است؛ اما به نظر می‌رسد نویسنده، آن را به سبک و سیاق فارسی ساخته و برای رعایت سجع این صفت را استفاده کرده است؛ نثر کتاب مسجع است؛ به گونه‌ای که بنا به گفته علی اصغر حکمت (م: ۱۳۵۹ ه. ش) با کمک سجع‌ها می‌توان متن را اصلاح کرد (۱۳۴۱، ص ۳).

۲- کلام نگارنده‌ی کتاب (یمنی)، نثر آمیخته به نظم است و از شعر شعرای طراز اول ادبیات فارسی، مانند نظامی، سعدی، مولوی، حافظ و شاعران دیگر بسیار بهره جسته است. نکته قابل توجه این است که یمنی، از فردوسی نام می‌برد و شعری را به وی منسوب می‌کند. آنچه جالب به نظر می‌رسد، این است که این امر در متون عرفانی کمتر اتفاق می‌افتد. از خمسه‌ی نظامی شاهد مثال می‌آورد و برخلاف معمول، برای نمونه، بیش از آنکه از مخزن الأسرار شاهد مثال بیاورد، از اسکندرنامه استفاده می‌کند. در مورد سعدی علاوه بر بوستان و گلستان، در مواضع مختلف، به غزلیات نیز استناد می‌نماید. نویسنده، گاهی اشعاری از اشرف و گاهی اشعار خود را ضمن متن می‌آورد. اشعار غریب یمنی، اشعار متوسط و حتی ضعیفی‌اند که حتی اختلالات وزنی و گاه تلفظی در آن‌ها دیده می‌شود. گاهی وزن دچار اشکال است:

بشنوی گوش از شجره شهود   نغمه انی انا الله از وجود

(یمنی، ۱۲۹۷، ج ۱، ص ۳۱۶).

۳- از ویژگی‌های نثر لطایف اشرفی، استفاده از لغات مهجور، حتی در دوره‌ی خود اثر، است؛ استفاده از واژگانی مانند اندماج، اندیاح و جز آن حتی در نثر فنی نیز کم کاربرد است. عبارات معترضه‌ی طولانی از دیگر مشخصه‌های

سبکی این نثر است؛ به‌گونه‌ای که در معرفتی بعضی اشخاص و در میان جمله اصلی، این عبارات چند بند را در بر می‌گیرد. نثر لطیف یکدست نیست؛ مثلاً نثر مقدمه‌ی اثر دشوارتر و همراه با جملات بلند و کلمات مهجور است:

«اول، توحید ایمانی و آن، آن است که بنده بتفرد وصف الهیت و توحد استحقاق معبودیت حق سبحانه و تعالی، به مقتضای اشارات آیات و اخبار بیّنات، تصدیق کند به دل و اقرار دهد به زبان و این توحید نتیجه تصدیق مُخبر و اعتقاد صدق خبر باشد و مستفاد بود از ظاهر علم و تمسک به آن» (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۱، ص ۲۴)؛ اما نثر در لطایف روان‌تر و ساده‌تر است. یمنی، هنگامی که متنی را از منابع قدیم‌تر نقل می‌کند، سبک و سیاق نوشته‌ی خود را به شیوه‌ی متن مورد استفاده نزدیک می‌کند: «حضرت قدوة الکبرا می‌فرمودند که شخصی نزدیک ابوسعید ابوالخیر درآمد. نخست پای چپ در مسجد نهاد. شیخ او را گفت: بازگرد. هرکه در خانه‌ی دوست ادب آمدن نداند، ما را نشاید که با وی صحبت داریم» (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۱، صص ۳۹-۴۰).

۴- در این کتاب، لغات عربی فروانی به چشم می‌خورد و در برخی از لطیفه‌ها (لطیفه‌های شانزدهم، بیستم، سی و هشتم و پنجاه و دوم)، اغلب جمله‌ها به زبان عربی است. در جای‌جای این کتاب، در اثنای جملات و واژگان فارسی، واژگان، ترکیبات و جملات عربی نیز مشهود است: «چون این فقیر به شرف زیارت روضه‌ی متبرکه حضرت خواجه مودود چشتی مشرف شد، ... دیدم که ایشان ذکر جهر به حلقه نشسته می‌کردند و می‌فرمودند که از عهد حضرت خواجه بزرگ الی یومنا، ذکر جهر در خاندان قدیم و دودمان کریم مشایخ چشت می‌آید» (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۱، ص ۲۸۹).

۵- با دقت در فهرست کتاب لطایف اشرفی، در نگاه نخست چنین به نظر می‌آید که مطالب کتاب به صورت منسجم دسته‌بندی شده و در کنار هم قرار گرفته است؛ اما آنگونه که از محتوای کتاب مستفاد می‌شود، در برخی لطایف، هماهنگی معنایی وجود ندارد، ملاحظه‌ی اجمالی فهرست کتاب که بخشی از آن در ذیل این مطلب می‌آید، مؤید ادعای ذکر شده است (جدول شماره‌ی ۱-۱). با دقت در یکی از صفحات فهرست کتاب، مشاهده می‌شود که مباحث عرفانی، کلامی، فقهی و جز آن، به صورت نامرتب و بهم‌ریخته آمده است. این نامرتبی و ناهمگونی، علاوه بر لطایف مختلف، در درون هر یک از لطیفه‌ها نیز مشهود است. پراکندگی معنا در اندیشه‌ی نگارنده‌ی لطایف اشرفی، پیوند حداقلی مطالب در برخی از جملات و بندهای بی‌ارتباط با یکدیگر، از نشانه‌های این متن است. علت پراکندگی معنا در متن اشرف جهانگیر، به لحاظ ظاهری و با نگاهی سطحی این است که یادداشت‌هایی که نظام‌الدین غریب یمنی جمع‌آوری نموده، بدون ترتیب زمانی به شکل کتاب حاضر درآمده که اکنون در دسترس ما قرار گرفته است.

۶- یکی از ویژگی‌های کتاب لطایف اشرفی این است که در بسیاری از لطایف، با شفافیت گفتار مواجه هستیم؛ به‌گونه‌ای که در طلیعه‌ی هر سخن، گوینده‌ی آن را مشخص و معین نموده است، این شفافیت گاهی توسط خود نگارنده (نظام‌الدین غریب یمنی) و گاهی توسط شخص اشرف، در آغاز سخنان خود و یا در اثنای آن، آشکار شده است.

۷- وجود اغلاط املایی در برخی مواضع از متن کتاب لطایف اشرفی که سبب تغییر در معنا می‌شود: «مَثَلُ الْعَالِمِ إِذَا ذَلَّ مَثَلُ السَّفِينَةِ إِذَا غَرَقَتْ، غَرَقَ مَعَهَا خَلْقٌ كَثِيرٌ؛ مثال عالم، هنگامی که بلغزد، همچون کشتی است که چون غرق شود، همراه او مردم بسیار غرق شوند» (همان: ۱۱). در این عبارت عربی، واژه‌ی «ذَلَّ»، به کار رفته؛ اما در ترجمه به معنای «لغزید»، آمده است. در حالی که «ذَلَّ» به معنای «تحقیر شد» است.

۸- آنچه در این میان دارای اهمیت است، این است که کتاب لطایف اشرفی و نفحات الانس، هر دو اظهار می‌کنند که مطالبی را از طبقات الصوفیه‌ی هروی گرفته‌اند؛ اما بررسی تطبیقی لطایف اشرفی و نفحات الانس، نشان می‌دهد که جامی در این کتاب، دقیقاً از اشرف پیروی کرده است و لطایف اشرفی، در برخی کلمات و جملات طبقات الصوفیه، تغییراتی را اعمال نموده است (جدول شماره‌ی ۱-۲-).

از این دو نمونه و نمونه‌های فراوان دیگر در متن دو کتاب لطایف اشرفی و نفحات الانس، می‌توان دریافت که این دو عارف از کتاب طبقات الصوفیه‌ی هروی اقتباس نموده‌اند، به نحوی که اشرف جهانگیر به صورت مستقیم و جامی به‌واسطه‌ی اشرف جهانگیر سمنانی از این کتاب بهره برده است. همان‌گونه که مشاهده می‌شود، مطالب کتاب نفحات عیناً همان مطالبی است که اشرف جهانگیر در کتاب لطایف اشرفی بیان نموده است.

۳-۲- مباحث اساسی عرفان عملی در کتاب لطایف اشرفی

اگر چه در نگاه نخستین، شاید چنین به نظر برسد که عرفان عملی و آموزه‌های آن در نزد اشرف جهانگیر سمنانی ساده و به نوعی شاید اشتراکات زیادی با آموزه‌های عرفان عملی در تصوف به صورت کلی و در نزد سایر عرفا داشته باشد؛ ولی باید به این نکته عنایت داشت که بیان، تفسیر و تحلیل این آموزه‌ها سبب خواهد شد که ما نسبت به شخصیت حقیقی اشرف جهانگیر شناخت بیشتری کسب کنیم و به نوعی بتوانیم تحلیل جامع‌تری از شخصیت وی داشته باشیم.

۱-۳-۲- ایضاح «تصوف» از دیدگاه اشرف

اشرف جهانگیر در لطیفه‌ی چهارم، در باب کیفیت اطلاق اسم تصوف و کمیت تسمیه‌ی نام «صوفی» بیان

می‌دارد: «پس از این مردمان مختلف شدند و رتبت‌ها جدا باز شد، پس آن را که ایشان خاص بودند و عنایت ایشان به کار دین بزرگ بود، ایشان را «زهاد» و «عباد» خواندند. پس بدعت‌ها ظاهر شد و دعوی کردن پدید آمد با طریق، هر کسی از هر قومی دعوی کردند کی اندر میان ما ایشان زاهدند و خاصگان اهل سنت باز جدا شدند و آنک ایشان انفاس خویش مشغول نکردند بدون خدای عزوجل و نگاهداران دل‌های خویش از آیندگان غفلت به نام «تصوف». این نام برایشان برفت و به این نام شهره گشتند این بزرگان؛ پیش از آنک سال بر دوپیست کشید از هجرت»^{۱۰} (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۱، ص ۱۲۰؛ قشیری، ۱۳۷۴، صص ۲۴ و ۲۵). اشرف بر آن است که پیش از این طایفه کسی را که به اسم صوفی نامیده‌اند، ابوالهاشم صوفی بوده (یمنی، همان؛ هروی، ۱۳۶۲، ص ۷؛ جامی، ۱۳۸۶، ص ۲۷)، پیش از وی بزرگان به زهد و ورع موصوف و به توکل و عبادت و طریق محبت، معروف بوده‌اند. نظر اشرف در باب تصوف، این است که نسبت اصحاب تصوف به صفا و ارباب صفت نیست (برخی محققان و عرفا، برآنند که تصوف از صفا، اشتقاق یافته است)؛ اشرف، ضمن برشمردن اوصاف اهل صفه‌ی پیامبر (ص)، معتقد است تصوف، از اهل صفه^{۱۱} گرفته شده و بر آن است که تمام تصوف از ابتدا تا انتها، احوال و مقامات، اقرار به وحدانیت حق تعالی و سایر ملازمات درویشان، همه و همه ادب است (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۱، ص ۱۲۲).

۲-۳-۲- در بیان معرفت طریق سلوک

از جمله مهم‌ترین مسائلی که در آغاز سلوک عرفانی، ضروری می‌نماید و مرید، بدون آن نمی‌تواند دیگر مراحل سلوک را سپری نماید، معرفت طریق سلوک است؛ بدین منظور، اشرف جهانگیر، لطیفه‌ای را به آن اختصاص داده است. از منظر وی، هر طایفه، سلوک خاص خود را دارد و این که گفته شده است: «طرق وصول الی الله بعدد انفاسها»، به معنی طرق متعدد نیست؛ بلکه منظور از آن وجدان حق است. سالک در هرنفسی، آفریده‌های الهی را رؤیت می‌کند؛ پس هر مصنوعی، راهی به سوی صانع خود دارد. اشرف جهانگیر، به تأسی از ابن عربی، دو طریق را برای سلوک معرفی می‌کند: الف) سلوک سلسله‌ی تربیت (که به صورت سیر غیر مستقیم است). ب) طریق وجه خاص (به صورت سیر مستقیم است). (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۱، صص ۲۵۲ و ۲۵۳)؛ بنابراین از دیدگاه اشرف، سلوک

۱۰. لِمَ سُمِّيتِ الصُّوفِيَةُ صُوفِيًّا؟ قَالَتْ طَائِفَةٌ إِنَّمَا سُمِّيتِ الصُّوفِيَّةُ صُوفِيَّةً بِصَفَاءِ اسْرَارِهَا وَ نَقَاءِ آثَارِهَا (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۹۳).

۱۱. درباره‌ی وجوه اشتقاق کلمه‌ی صوفی، بسیاری از عرفا و محققان وجوهی را برشمرده‌اند که یکی از آن موارد این است که تصوف از اهل صفه‌ی پیامبر اشتقاق یافته است (مستملی بخاری، ۱۳۶۳، ج ۱، ص ۱۲۵؛ دهباشی؛ میرباقری فرد، ۱۳۹۶، ص ۲۵).

اول، سلوکی است که مشهور بوده و بیشتر سالکان، آن طریق را برگزیده‌اند؛ در حالی که سلوک ثانی، سلوکی است که به ندرت سالکان بدان دست می‌یابند.

سلوکی که اشرف جهانگیر به آن اشاره می‌کند، در طریقت نقشبندیه نیز مرسوم بوده و در کتاب «رشحات عین الحیات» کاشفی نیز، به آن اشاره شده است: این طریق، دو نوع است، یکی سلسله‌ی تربیت که سالک به همان راهی که نزول کرده، برگردد و دیگری طریق وجه خاص است که طریقه‌ی خواجگان است و سالک این طریق جز نفس ذات، چیز دیگری را مورد توجه قرار نمی‌دهد. در این طریق، کشف عوالم ضروری نیست (کاشفی، معینیان، ۱۳۵۶، ج ۱، ص ۲۴۱). علاوه بر آن همانگونه که ذکر آن پیشتر رفت، ابن عربی نیز از این دو طریق سخن به میان آورده و معتقد است سالک در سیر الی الله می‌تواند تا جایی پیش برود که «مقام ولایت تامه حق تعالی» در جانش محقق شود (آشتیانی، ۱۳۷۰، ص ۳۸۹). از منظر اشرف، اگرچه سالکان طریق الهی، با سلوک وجه خاص به سرحد مقصود رسیده‌اند؛ ولیکن برای سالکان راه سلسله‌ی تربیت، فضلی دیگر است؛ چراکه آن‌ها در هر منزل، فایده‌ی دیگر می‌یابند و در هر محفلی، بهره‌ی دیگر می‌برند (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۱، ص ۲۵۳).

۳-۲- طبقات و اصناف واصلان

اشرف، طبقات واصلان و سالکان را بر حسب اختلاف درجات آن‌ها، به تأسی از کتاب عوارف المعارف، به سه دسته تقسیم نموده است: مرتبه‌ی واصلان و کاملان، مرتبه‌ی سالکان طریق کمال و مرتبه‌ی مقیمان. اشرف، اهل وصول بعد از انبیاء را به دو قسم، منقسم می‌کند: قسم اول، مشایخ صوفیه و قسم دوم، کسانی که بعد از رسول به درجه‌ی کمال رسیده‌اند. اهل سلوک را دودسته می‌داند: طالبان مقصد اعلی و طالبان مقصد سفلی (جدول شماره‌ی ۱-۳). در موضعی دیگر، به تقسیم‌بندی دیگری از طبقات واصلان و سالکان اشاره می‌کند که عیناً مطالبی را می‌آورد که عزالدین محمود کاشانی نیز در کتاب مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة، بیان نموده است، در این تقسیم، واصلان دو طایفه و سالکان شش طایفه هستند که هر یک از این طوایف، دو متشبه دارند: یکی محق و دیگری مبطل (جدول شماره‌ی ۱-۴).

۴-۳-۲- آداب خانقاهی

یکی دیگر از مباحثی که اشرف جهانگیر در کتاب لطایف اشرفی بیان نموده و مربوط به حوزه‌ی مباحث عرفان عملی است، بحث مهم آداب خانقاهی و رابطه‌ی میان مرید و مراد است. اشرف، بر آن است مراد، باید یا سالک

مجنوب باشد یا مجذوب سالک؛ در نتیجه اگر کسی این دو ویژگی را کسب نماید، حائز شایستگی‌هایی می‌شود که شیخ و مراد باید داشته باشد. چنین به نظر می‌رسد که اشرف جهانگیر، در موضوع رابطه‌ی میان مرید و مراد، بیش از آنکه نظرات و آرای جدیدی ارائه دهد، صرفاً به تکرار مطالب و اقوال عرفای پیشین بسنده کرده است و در این بین، استنادهای وی به کتاب مصباح‌الهدایة و مفتاح‌الکفایة و فتوحات مکیه‌ی ابن عربی قابل توجه و تأمل است. در موضوع طریق سلوک به دو شیوه‌ای که ابن عربی ذکر نموده و در موضوع توالد و تناسل نیز عیناً مطالب کاشانی در این را مطرح نموده است. اشرف در باب استعداد کمال مرید، به تأسی از عبدالرزاق کاشانی، استعداد مرید را به مثابه‌ی تخمی می‌داند که در آن، استعداد پرواز و کمال وجود دارد و اگر تحت تربیت و پرورش مرغی بالغ قرار بگیرد، به کمال مطلوب خود می‌رسد (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۱، ص ۱۳۷؛ کاشانی، بی‌تا، ص ۱۰۹).

مسئله‌ی دیگر در بحث مرید و مراد، اراده است؛ در پاسخ به اینکه اراده، تا چه اندازه در مسیر سیروسلوک، به سالک طریقت کمک می‌کند؟ اشرف در یک تقسیم‌بندی، اراده را به دو نوع، صوری و معنوی تقسیم نموده است. اراده‌ی معنوی، روش سلوک به سلسله‌ی تربیت وجه خاص است که در طریق سلوک، از واجبات مسیر است؛ اشرف، اراده‌ی صوری را سنتی از سنن نبوی دانسته است (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۱، ص ۳۲۲). اشرف، در شیوه‌ی انتخاب مرید نیز، شرایطی را در نظر می‌گرفت و تا زمانی که این اوصاف را در فرد نمی‌یافت، وی را به عنوان مرید، بر نمی‌گزید. از جمله‌ی این اوصاف، آن است که باید نام شخص را در لوح محفوظ در بین مریدان خود می‌دید، یا این که باید آن شخص از مغفوران و توبه‌کنندگان می‌بود (همان).

۱-۴-۳-۲-بیعت با زنان

یکی از ویژگی‌های دستگاه تصوف اشرف در بحث عرفان عملی این است که او در رابطه با مرید و مراد، برای زنان نیز جایگاه خاصی قائل است و بر خلاف اکثر سلسله‌های مشایخ که زنان را عامل اصلی عدم ترقی در مسائل سیروسلوکی می‌دانند، اشرف، برای زنان نیز این موقعیت را فراهم نموده تا بتوانند مرید او شوند و خود وی، با آنان بیعت می‌نمود: «حضرت قدوة‌الکبرا می‌فرمودند که مشایخ صوفیه و طایفه علییه عورات را هم بیعت کرده‌اند»، به شرطی که متداول در این طایفه است. همان‌گونه که خداوند تعالی فرمود: «فَبَايَعُهُنَّ وَاسْتَغْفِرَ لَهُنَّ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (ممتحنه: ۱۲). و درباره‌ی کیفیت ارادت نساء در حدیث نیز آمده است: «إِنَّهُ كَانَ إِذَا بَايَعَ النِّسَاءَ دَعَا بِقَدَحِ

مِنْ مَاءٍ فَغَمَسْنَ أَيْدِيَهُنَّ فِيهِ وَ غَمَسَ رَسُولُ اللَّهِ يَدَهُ فِيهِ جَالِساً مِنْ وَرَاءِ الْحِجَابِ»^{۱۲}. مشایخ نیز این گونه عورات را مرید می‌کرده‌اند؛ اما نزد اشرف جهانگیر، بیعت عورت جز اندرز و نصیحت و ستر او نیست؛ هرگاه که او، داعیه‌ی صحبت مشایخ داشته باشد، در امتناع اظهار او می‌کوشند که در سرپرده‌ی عفت و تنق عزت مستور باشد (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۱، ص ۳۳۰). در نتیجه اشرف نیز بیعت با زنان را می‌پذیرفت؛ اما طرز تلقی او با سایر مشایخ اندکی متفاوت بود؛ بدین ترتیب که او در این ارتباط بر طریق اعتدال بود و سعی می‌کرد در نهایت توجه به عفت و پوشیدگی باشد. اشرف بر آن است که خداوند، گاهی به زنان در کشف حقایق، مرتبه‌ای عطا می‌کند که بیشتر اهل سلوک در کشف واقعات به آن‌ها نیازمند می‌شوند؛ تا جایی که حتی منزلت آنان از بعضی مردان خدا نیز در مرتبه‌ی بالاتری قرار می‌گیرد^{۱۳} (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۱، ص ۳۳۰).

۲-۴-۳-۲- ذکر در مشایخ چشت

ذکر، از جمله مباحثی است که مشایخ و طریقه‌های عرفانی، هر کدام طریق خاصی را در شیوه‌ی تلقین ذکر برگزیده‌اند. از آنجایی که اشرف جهانگیر جزو مشایخ طریقت چشتیه محسوب می‌شود؛ ضرورت دارد که بدانیم ذکر در طریقه‌ی مشایخ چشت و به‌ویژه اشرف جهانگیر چگونه است؟ در این طریقه، مرید، طبق دستور پیر، اذکار ویژه‌ای را در اوقات خاص، به صورت خفی یا جلی بر زبان جاری می‌کند؛ این قبیل اذکار، بسیار مفصل و گاهی نیز محتوای دستور و تعلیم یک شیخ نسبت به شیخ دیگر و حتی دستور یک مرشد نسبت به تک تک مریدانش، متفاوت است. اذکار در این سلسله، مانند سایر اعمال به اصل سنت می‌رسد که بر طبق احادیثی، حضرت محمد (ص) آن را به حضرت علی (ع) و برخی از اصحاب تعلیم می‌داده است. در این طریقه، هم ذکر خفی رایج است و هم جلی؛ هم نفی و هم اثبات (آریا، ۱۳۶۵، ص ۲۰۳). نظام‌الدین اولیاء (م: ۷۲۵ هـ.ق)، هم ذکر جهر و هم خفی را جایز می‌داند؛ اما بر این نظر است که ذکر آهسته بهتر است (علاء سجزی، ۱۳۹۰، ص ۲۶۹).

اشرف، ذکر را، عبارت از «مداومت» می‌داند (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۱، ص ۲۷۱)؛ بنابراین ذکر، برای سالک باید

۱۲. وقتی که پیامبر می‌خواست با زنان بیعت کند، ظرفی آب می‌طلبید و سپس زنان، دستانشان را در آن فرو می‌بردند و رسول خدا در حالی که پشت پرده نشسته بود، دست خود را در آن فرو می‌برد.

۱۳. چنان که صاحب فتوحات می‌گوید: و هر چیزی که ذکر کنیم او را، از بین مردان است. گاهی از میان آن‌ها زنانی هستند که به اسم مردان هستند؛ ولیکن اغلب مردان را ذکر می‌کنیم. بعضی از شما گفتند: ابدال چند نفر هستند؟ گفت: آن‌ها بعضی چهل نفس؛ سپس بعضی از آن‌ها گفتند: چرا نگفتی چهل مرد؟ پس گفت: گاهی در ایشان زنان باشد (ابن عربی، بی‌تا، ج ۲، ص ۷).

همانند نفس کشیدن باشد که مداوم و پیوسته است و همچنین ذکر به صورت غیر ارادی محقق می‌شود. همچنین وی بر آن است که: «اذکار خدا، شرابی است از خمخانه‌ی عشق الهی و آبی است، از چشمه‌ی روانه‌ی نامتناهی که از راه پنهان به صامت و کام ناطق می‌رسد. مقصود کونین و وجود خافقین و ما فیها، اثر آن جرعه است» (همان، صص ۲۷۱ و ۲۷۲).

اشرف نظر برخی از افراد را که معتقدند مشایخ چشت ذکر جهر نگفته‌اند، رد می‌کند و در باب خود، می‌گوید که مدت سی سال در دایره‌ی روزگار گشته و به ملازمت مشایخ اعصار رسیده، دیده که همه‌ی مشایخ سهرورد و فردوس، ذکر جهر می‌گفته‌اند (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۱، ص ۲۸۹). علاوه بر این، اشرف جهانگیر در کتاب «لطایف اشرفی و مکتوب اشرفی از حیث منابع متأخر» بر این امر که ذکر جلی را همواره داشته‌اند، می‌گوید: «این فقیر، چون به شرف ملازمت شیخ قوام الدین ادهمی مشرف شد، وی مرا امر کرد در راه و خانه به ذکر جلی؛ که بنا برین امر، مداومت می‌نمایم در سفر و حضر، امر وی را؛ اگر چه بعضی معاندان به سبب اقدام این امر، کمر انکار بسته، در معرض جدل بوده‌اند» (اشرف، ۲۰۱۰ م، ص ۲۰۶).

اشرف در موضعی دیگر، از ذکر حلقه در طریقت چشتیه یاد می‌کند که در صبح و شام معمول مشایخ چشت و کیفیت آن را نیز ذکر می‌کند (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۲، ص ۳۰۰). از منظر وی، بهترین نوع ذکر، آن است که ذکر بلند ادا شود و معتقد بود از نشانه‌های طالب مشتاق آن است که ناله و فغان سردهد و همه‌ی اصحاب را به ذکر جهر، توصیه می‌کرد.

از دیگر آداب خانقاهی ذکر شده در لطایف اشرفی، سفر، علم‌آموزی، عزلت و خلوت است. اشرف در مسئله‌ی عزلت، آن را به دو نوع عزلت ظاهری و باطنی تقسیم می‌کند و در تقسیم‌بندی دیگری، عزلت را به سه نوع: عزلت عوام، عزلت خواص و عزلت اخص الخواص قابل تقسیم می‌داند (همان، ص ۲۰۰).

۳-۴-۳-۲- سماع

اشرف جهانگیر، به تأسی از پیران طریقت چشتیه، برای مجالس سماع ارزش خاصی قائل بود، او در باب سماع بر آن است که: «سماع، وجد نمودن صوفیان است در فهماندن معنی که از آوازهای مختلف تصور نموده می‌شوند» (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۲، ص ۴۵). وی مردم روزگار را به سه دسته تقسیم می‌کند: ۱- تارکان دنیا و طالبان عقبی: در این طایفه اغیار نمی‌توانند داخل شوند. این طایفه در کوی محبوب مقیم هستند هر زمان که آواز تار و رباب و نی بشنوند، یاد وطن اصلی خود می‌کنند و اسرار نامتناهی در ضمائر و درون آن‌ها شروع به تابیدن می‌کند، در تواجد

فرو می‌روند؛ پس پای بر زمین می‌کوبند؛ یعنی حدیث و سخن غیر را پایمال می‌کنم و با وجود مولی دیگر جایی برای غیر باقی نمی‌ماند. این دولت سرمدی نصیب کسی می‌شود که از دنیا دست شسته باشد (همان، ج ۲، صص ۴۶ و ۴۵).

۲- طایفه‌ی دیگر اهل ظاهر هستند که به تصفیه‌ی باطن و تنقیه‌ی قلب دست نیافته‌اند و به درجه‌ی کمال سرّ و اخفی و اوج وصال علوی و اعلی نرسیده‌اند و از روی هوس به حق تعالی توجه می‌کنند و به دنیا تمایل نشان می‌دهند. این طایفه دارای نفس لّوامه‌اند. سماع این گروه، دارای شبهه است (همان، ص ۴۶).

۳- طایفه‌ی دیگر، گروهی هستند که میل آنها بر لاشه‌ی مردار و نظر آنها بر نفس است. هر آن چیزی که بشنوند با گوش نفس خود می‌شنوند (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۲، ص ۴۶).

اشرف، بر آن است تا زمانی که ندانیم سماع چیست؟ و مستمع کیست؟ نمی‌توانیم مطلقاً آن را حرام یا حلال بدانیم. از منظر وی، برخی سماع را انکار می‌کنند، برخی تفسیق و برخی تکفیر و عده‌ای نیز سماع را بدعت می‌دانند؛ اما اقوال صحیح آن است که سماع فی نفسه مباح است. همچنین بر آن است که به اجماع فقها، در استماع سماعی که فسق و لہو نباشد، مباح است؛ پس نمی‌توانیم سماع را مطلقاً حرام بدانیم (همان، ص ۴۷). او، نتیجه‌ی سماع را برتر از صدچله می‌داند و می‌گوید: در سماع، سرّی است که در حین ذوق فرد، متحرک می‌گردد؛ در حالی که متحرک، ساکن است (همان، ص ۵۸). در اندیشه‌ی اشرف، زمان، مکان و اخوان از شروط لازم هستند و مریدانش را به شناخت این شروط دعوت می‌کند. وی بر آن است که باید این شروط مراعات شود تا تأثیر سماع بیشتر شود. او مکان سماع را به منزله‌ی تن و زمان به جای دل و اخوان به منزله‌ی جان می‌داند (همان، ص ۶۰). اشرف، بهترین مکان برای سماع، مسجد است؛ سماع عبارت از عبادت است و برای عبادت، جایی جز مسجد مناسب‌تر نیست (همان، ص ۶۸).

کوتاه سخن آنکه، در تصوف اشرف، به تأسی از طریقت چشتیه، می‌توان به این نتیجه رسید که او سماع را به صورت نظری و عملی باور داشته است. با وجود اینکه طریقت چشتیه و نیز نزد اشرف جهانگیر، شریعت، مقدم بر طریقت است؛ سماع را نیز از اصول بنیادین این طریقه دانسته‌اند که دارای شرایط و ضوابط مخصوص به خود است.

۴-۳-۲- خرّقه

یکی از آداب و مراسم بسیار مهم سلسله‌ی چشتیه، خرّقه‌پوشی و بخشش آن به مریدان صادق است. آداب خرّقه، مخصوصاً تا زمان شیخ نصیرالدین چراغ دهلوی (م: ۷۵۷ ه.ق) از اهمیت بیشتری برخوردار بود و سعی

می‌شد خرقه که میراث مقدس خواجه‌گان چشت است به افراد خام ندهند و این لباس مقدس را به تن هر کس و ناکس نپوشانند. در سلسله‌ی چشتیه نیز مانند بسیاری از سلاسل دیگر، برای خرقه‌پوشی، اصلی الهی قایلند و منشأ خرقه را به شب معراج می‌رسانند (آریا، ۱۳۶۵، ص ۱۹۹).

اشرف بر آن است که جبرئیل از خانقاه حق تعالی جامه‌ای آورده است و حضرت علی (ع)، نسبت به دیگران، شایسته‌ی این لباس بود. او، خرقه را به هفت نوع تقسیم کرده است: صوف، ملمعه، مرقع، سیاه، سپید، کبود و هزارمیخی. به نظر وی، اولین کسی که صوف پوشید، حضرت آدم (ع) بود. به نظر اشرف، اگرچه در اصل، خرقه، هفت نوع است؛ اما در جریان روزگار، هر کدام از مشایخ، نوعی خرقه اختراع کردند و از این جهت، انواع خرقه از حد و حصر گذشت. اشرف خرقه را به خرقه‌ی ارادت، خرقه‌ی محبت، خرقه‌ی تبرک، خرقه‌ی صحبت و خرقه‌ی حقیقی تقسیم نموده است (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۱، ص ۳۳۳).

۳- نتیجه‌گیری

لطایف اشرفی، یکی از مهم‌ترین نسخ خطی عرفانی است که به منزله‌ی دایرة‌المعارف عرفانی به شمار می‌آید و مباحث نظری و عملی عرفان، هردو را دربر دارد. این کتاب، سوای اینکه از کتاب طبقات‌الصوفیه‌ی هروی اقتباس نموده است؛ دارای ویژگی‌های فراوانی است که برای خوانندگان متون عرفانی، حائز اهمیت است. نکته‌ی حائز اهمیت، این است که جامی، نفحات الانس را به تقلید از اشرف جهانگیر در کتاب لطایف اشرفی، نگاشته است. در این کتاب، مباحث نظری و عملی عرفان بیان شده است. در بخش عرفان عملی، اشرف، در بحث شیوه‌ی سلوکی خود، به تأسی از ابن عربی، از دو طریق سلوک یاد می‌کند: ۱- سلوک سلسله‌ی تربیت ۲- طریق وجه خاص. در مسئله‌ی آداب خانقاهی، به‌ویژه رابطه‌ی میان مرید و مراد، به سخنان ابن عربی در فتوحات مکیه، استناد می‌نماید. اشرف، مراتب سالکان و واصلان را بر اساس آنچه در عوارف‌المعارف بیان شده، ذکر نموده است. سپس تقسیم‌بندی دیگری را می‌آورد که کاشانی در مصباح‌الهدایة نیز آن را بیان نموده است. او، همچون ابن عربی، برای زنان جایگاه خاصی قائل است و از منظر وی با زنان نیز می‌توان بیعت نمود و از آن تحت عنوان «بیعت با عورات» نام می‌برد؛ اما طرز تلقی او با سایر مشایخ اندکی متفاوت است؛ بدین ترتیب که او این ارتباط را در حالت اعتدال و در نهایت رعایت عفت و پوشیدگی می‌پسندد. اشرف جهانگیر، در بحث ذکر، همه نوع ذکر-خفی، جهر، نفی و اثبات- را می‌پذیرد. در مسئله‌ی سماع، آن را به تأسی از طریقت خود (چشتیه) به صورت نظری و عملی باور دارد. با وجود اینکه در طریقت چشتیه و نیز نزد اشرف، شریعت، مقدم بر طریقت است؛ سماع را نیز از اصول بنیادین این طریقه دانسته‌اند

که دارای شرایط و ضوابط مخصوص به خود است. عرفان اشرف جهانگیر، تلفیقی از آموزه‌ها و تعالیم عابدانه، عاشقانه و عارفانه است. آراء و اندیشه‌های عرفانی او، محل تلاقی آرای طریقه‌ی کبرویه و به‌ویژه شیخ علاءالدوله‌ی سمنانی، طریقت چشتی و آرای ابن عربی است. او به واسطه‌ی مصاحبت و معاشرت با عارفانی همچون عبدالرزاق کاشانی و میرسیدعلی همدانی، متمایل به آرای ابن عربی است و از جمله کسانی است که بعد از میرسیدعلی همدانی، به دنبال تلفیق و ترکیب یکی از طریقت‌های سنت اول عرفانی (چشتیه)، با آرای عرفانی سنت دوم در شبه‌قاره است.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

منابع

الف - فارسی:

- قرآن کریم، ترجمه‌ی محمدمهدی فولادوند، خط عثمان طه، تهران: پیام عدالت، ۱۳۹۸.
- آشتیانی، سید جلال الدین، شرح مقدمه‌ی قیصری بر فصوص‌الحکم، تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۰.
  - آریا، غلامعلی، طریقه‌ی چشتیه در هند و پاکستان، تهران: زوآر، ۱۳۶۵.
  - ابن عربی، محیی‌الدین، فتوحات مکیه، ج ۱ و ۲، بیروت: دارالصادر، بی‌تا.
  - ارنست، کارل، «مکتوب شدن تعالیم شفاهی در طریقه‌ی چشتیه‌ی متقدم»، ترجمه‌ی مسعود فریامنش، آینده‌ی پژوهش، سال بیست و پنجم، شماره‌ی چهارم، صص ۵-۱۴، ۱۳۹۳.
  - اشرف، وحید، تصحیح نسخه‌ی لطایف اشرفی فی بیان طوایف صوفی ملفوظات اشرف جهانگیر سمنانی (رساله‌ی دکتری)، بروده (هند)، دانشگاه ماهاراجه سیاجی رائو، ۱۹۶۵.
  - اشرف، وحید، لطایف اشرفی و مکتوبات اشرفی از حیث مآخذ تاریخ هند عهد وسطی، بروده گجرات (هند): مخدوم سید اشرف جهانگیر آکادمی، ۲۰۱۰ م.

- جامی، عبدالرحمن، **نفحات الانس من حضرات القدس**، تصحیح دکتر محمود عابدی، تهران: سخن، ۱۳۸۶.
- جعفری جزی، مسعود و لیلا شوقی، «**معدن المعانی**، ملفوظات احمد بن یحیی منیری»، نامه‌ی فرهنگستان (ویژه‌نامه‌ی شبه‌قازه)، شماره‌ی سوّم، پیاپی ۳، صص ۲۸۳-۳۱۰، ۱۳۹۳.
- جهادی، سیدامیر، (۱۳۹۴)، **متن‌شناسی نسخه‌ی خطی لطایف اشرفی**، مجله‌ی متن‌شناسی ادب فارسی، دوره‌ی جدید شماره‌ی سه، صص ۶۱-۸۴.
- حکمت، علی اصغر، «**منابع جدید پیرامون هر دو کتاب حیات خواجه حافظ**»، مجله‌ی دانشکده‌ی ادبیات دانشگاه شیراز، شماره‌ی ۷، صص ۳-۲۸، ۱۳۴۱.
- خاتمی، محمدصادق؛ ساکت، سلمان، «**نقش و اهمیّت راحت‌القلوب، وفات‌نامه و وصیت‌نامه در شناخت شرف‌الدین منیری و طریقه‌ی کبرویّه‌ی فردوسیّه**»، نشریه‌ی علمی جستارهای نوین ادبی، شماره‌ی ۲۱۱، سال پنجاه و سه، شماره‌ی چهار، صص ۱-۲۳، ۱۳۹۹.
- خواجه عبدالله انصاری هروی، **طبقات‌الصوفیه (تقریرات)**، تصحیح محمدرور مولایی، تهران: توس، ۱۳۶۲.
- درایتی، مصطفی، **فهرست واره دست‌نوشت‌های ایران: (دنا)**، تهران: کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۹.
- دهباشی، مهدی؛ میرباقری فرد، علی اصغر، **تاریخ تصوف ۱**، چ سوّم، تهران، سمت، ۱۳۸۸.
- دهخدا، علی‌اکبر، **لغت‌نامه‌ی دهخدا**، چ دوم، ج ۱۴ و ۱۵، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
- رحیمیان، سعید، **مبانی عرفان نظری**، تهران، سمت، ۱۳۸۳.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا، **زبان شعر در نثر صوفیه، درآمدی بر سبک‌شناسی نگاه عرفانی**، چ چهارم، تهران، سخن، ۱۳۹۲.
- عباس‌رضوی، سید اطهر، **تاریخ تصوف در هند**، ترجمه‌ی منصور معتمدی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۰.
- علاءالدوله سمنانی، **خمخانه‌ی وحدت**، عبدالرفیع حقیقت، تهران: کومش، ۱۳۸۵.
- علاءسجزی، امیرحسین، **فوائد‌الفؤاد: ملفوظات حضرت خواجه نظام‌الدین اولیاء**، با تصحیح و توضیحات توفیق هـ. سبحانی، تهران: مؤسسه‌ی انتشارات عرفان، ۱۳۹۰.

- قشیری، ابوالقاسم، رساله‌ی قشیری، بدیع الزمان فروزانفر، تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴.
- کاشانی، عزّ الدین محمود بن علی، مصباح الهدایة و مفتاح الکفایة، چ اول، تهران: نشر هما، بی تا.
- کاشفی، حسین بن علی؛ معینیان، علی اصغر، رشحات عین‌الحیة فی مناقب المشایخ الطریقة النقشبندیة، تهران: بنیاد نیکوکاری نوریانی، ۱۳۵۶.
- مستملی بخاری، اسماعیل، شرح التعرف لمذهب التصوف، ج ۳، محقق و مصحح: محمد روشن، تهران: اساطیر، ۱۳۶۳.
- محمدی فشارکی، محسن و همکاران، گونه‌شناسی لطیفه در قرن هشتم تا دهم هجری (به انضمام معرفی دو نسخه خطی)، دوره ۲۵، شماره ۸۸، ۱۴۰۰، صص ۸۸-۱۱۲.
- نفیسی، سعید، تاریخ نظم و نثر در ایران و زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری، تهران، فروغی، ۱۳۶۳.
- هرمانسن، مارشاک، نظری به تاریخ دینی در تصوف اواخر عصر مغول مورد شاه نعمت الله ولی دهلوی، میراث تصوّف، ویراسته‌ی لئونارد لویزن. ترجمه‌ی مجدالدین کیوانی، صص. ۵۵۰-۵۸۵. تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۹.
- یمنی، حاجی نظام (غریب)، نسخه‌ی خطی لطایف اشرفی فی بیان طوایف صوفی، لاهور، حلقه‌ی اشرفیه پاکستان، ۱۲۹۷.

ب- انگلیسی:

- The Holy Quran, translated by Mohammad Mahdi Fouladvand, by Osman Taha, Tehran: Payam Adalat, 2018.
- Ashtiani, Seyyed Jalaluddin, Commentary on Qaysari's introduction to Fuss al-Hakm, Tehran: Amir Kabir, 1991.
- Arya, Gholam Ali, Cheshtiyya method in India and Pakistan, Tehran: Zovar, 2015.
- Ibn Arabi, Mohi al-Din, Fatuhat Makiya, Vol. 1 and 2, Beirut: Dar al-Sadr, no date.

- Ernst, Carl, "Writing down oral teachings in the advanced Cheshtiyah method", translated by Masoud Faryamnesh, Ainey-y-e-Rakhus, 25th year, 4th issue, pp. 14-5, 2013.
- Ashraf, Vaheed, correction of Lataif Ashrafi's edition of Beyan Tawaif Sufi Malfuzat Ashraf Jahangir Semnani (doctoral thesis), Brodeh (India), Maharaja Siyaji Rao University, 1965.
- Ashraf, Vahid, Lataif Ashrafi and Ashrafi's writings in terms of sources of medieval Indian history, Brodeh, Gujarat (India): Makhdoom Sidashraf Jahangir Academy, 2010.
- Jami, Abdul Rahman, Nafahat Al-Alans Man Hazrat al-Quds, edited by Dr. Mahmoud Abedi, Tehran: Sokhn, 2016.
- Jafari Jezi, Masoud and Leila Shoghi, "Ma'dan al-Ma'ani, Malfuzat Ahmed bin Yahya Moniri", Farhangistan Letter (Subcontinental Special Letter), 3rd issue, 3rd row, pp. 310-283, 2013.
- Jihadi, Sidamir, (2014), Textology of Lataif Ashrafi's manuscript, Journal of Textology of Persian Literature, new edition, number three, pp. 61-84.
- Hekmat, Ali Asghar, "New sources about both books of Khawaja Hafez's life", Shiraz University Faculty of Literature magazine, number 7, pp. 3-28, 1962.
- Khatami, Mohammad Sadiq; Saket, Salman, "The role and importance of Rahat al-Qulob, obituary and testament in understanding Sharaf al-Din Munyari and Ferdowsiyya's method of pride", New Literary Essays scientific journal, number 211, year fifty three, number four, pp. 23-1, 2019.
- Khwaja Abdullah Ansari Heravi, Tabaqat al-Sufiyyah (commentaries), edited by Mohammad Sarour Moulai, Tehran: Tus, 1983.
- Drait, Mustafa, Catalog of Iranian Manuscripts: (Dena) Tehran: Islamic Parliament Library, 2009.
- Dehbashi, Mehdi; Mir Bagheri Fard, Ali Asghar, History of Sufism 1, Ch Soum, Tehran, Samt, 2009.

- Dekhoda, Ali Akbar, Dictionary of Dekhoda, second chapter, vol. 14 and 15, Tehran, University of Tehran, 1998.
- Rahimian, Saeed, The Basics of Irfan Nazari, Tehran, 2004.
- Shafi'i Kodkani, Mohammad Reza, the language of poetry in Sufiya's prose, an introduction to the stylistics of the mystical view, Ch. 4, Tehran, Sokhn, 2012.
- Abbas Razavi, Seyyed Athar, History of Sufism in India, translated by Mansour Motamedi, Tehran, Academic Publishing Center, 2010.
- Alaa al-Doulah Semnani, Khumkhaneh-e Vahdat, Abdol Rafi Haqirat, Tehran: Komesh, 2015.
- Alaasjezi, Amirhassan, Al-Fouad Al-Fouad: Malfuzat of Hazrat Khwaja Nizam al-Din Auliya, with corrections and explanations by Tawfiq H. Sobhani, Tehran: Irfan Publishing Institute, 2019.
- Qoshiri, Abul Qasim, Risale Ya Qoshiriyeh, Badi al-Zaman Farozanfar, Tehran: Scientific and Cultural, 1995.
- Kashifi, Hossein bin Ali; Moinian, Ali Asghar, Rashahat Ain al-Hayya fi Manaqib al-Mashaikh al-Tariqa al-Naqshbandiyya, Tehran: Nouriani Charitable Foundation, 1977.
- Mostamli Bukhari, Ismail, Sharh al-Tarif for Sufism, Volume 3, researcher and proofreader: Mohammad Roshan, Tehran: Asatir, 1984.
- Mohammadi Pushharaki, Mohsen et al., Typology of Latifa in the 8th to 10th centuries of Hijri (including the introduction of two manuscripts), Volume 25, Number 88, 2021, pp. 112-88.
- Nafisi, Saeed, history of poetry and prose in Iran and the Persian language until the end of the 10th century AH, Tehran, Foroughi, 1984.
- Hermansen, Marshak, A Commentary on Religious History in Sufism of the Late Mongol Era in the Case of Shah Nematullah Wali Dehlavi, The Legacy of Sufism, edited by Leonard Levisen. Translated by Majaduddin Kiwani, pp. 550-585. Tehran: Nash Karzan, 2010.

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

- Yemeni, Haji Nizam (Gharib), manuscript of Lataif Ashrafi Fi Bayan Tawaif Sufi, Lahore, Ashrafieh Circle, Pakistan, 1297.

پیوست‌ها:

صفحه	مضمون	صفحه	مضمون	صفحه	مضمون
۱۸۰	معاينه دهم جبل القدرم و زيارت قدم	۱۴۰	صنف چهارم در بيان فرق جبريه	۱۲۰	بيان سه نوع كفر
"	حضرت آدم عليه السلام	۱۴۱	صنف پنجم در بيان فرق جميه	۱۲۳	لطفه نسبت دهم در بيان ارباب نظر و
۱۸۰	معاينه دوازدهم ليله ولجود شريف	۱۴۱	صنف ششم در بيان فرق مرتبه	"	اصحاب كشف و عيال
۱۸۰	معاينه نيز دهم ملك وكوه قاف	۱۴۳	لطفه سي و چهارم در بيان فوائد	۱۲۹	لطفه نسبت دهم در بيان دلائل وجود
"	سكندري و اسكندريه	"	سفر دشرالطآن	۱۳۵	ذكر علم اليقين و حق اليقين
۱۸۱	معاينه چهاردم مدينه الاوليار و	۱۴۵	ذكر اسباب سفر	۱۳۷	تاويل سلاصرت الوجود و از قول محي الدين
"	كوه ابواب و جزيره طلسم	۱۴۶	لطفه سي و پنجم در بيان غرائب	۱۵۰	لطفه نسبت دهم در بيان توبه
۱۸۲	معاينه پانزدهم ولايت جهنم و	"	روزگار، عجاب آثار	"	ذكر فدي كه بدست پيري ارادت حاصل كرد
"	ولايت خنچاق	۱۴۷	معاينه دوم جزيره صيف	۱۵۲	طريق توبه و انابت اصحاب طريقت
۱۸۳	معاينه شانزدهم كوه قرون در	۱۴۷	معاينه سوم لواحي ايلاق لشركه	۱۵۳	تفصيل گناهان كبيره
"	نوح ع و اطلاق از شيخ عبدالشاه	"	كه دران همه عورت بودند مرد	۱۵۴	لطفه نسبت دهم در معرفت نماز
۱۸۳	معاينه هفدهم جبل الريفه خلاف	۱۴۱	معاينه چهارم راه سيلان و دعوت	۱۵۷	لطفه سي ام در بيان معرفت روزه
"	بخشدين در ويشه را	"	كردن شاه موران حضرت قدوة الكبريه	۱۵۹	لطفه سي و يكم در بيان زكوة
۱۸۵	لطفه سي و ششم در طه بقی اطعام و	۱۴۸	معاينه پنجم طلاقات از درويشان	۱۶۱	لطفه سي و دوم در بيان حج و زكوة
"	ضيافت كرام و فوائد كجسه ماکولات	"	متوكل جبل الفتح	۱۶۲	حكايات جوانه كه از حج ظاهري محروم
"	و مشروبات	۱۴۸	معاينه ششم مردمان يكچاپاي	"	مانده بود
۱۸۶	فائده خوردن طعام عشاء و پهلواني	۱۴۸	معاينه هفتم مقام گلبرگه شريف	۱۶۳	كيفيت جوانه كه بمقام مناجان خود
۱۸۷	آداب خوردن طعام	۱۴۹	معاينه هشتم مقام بيت المقدس و	"	قربان كرده بود
۱۸۷	ذكر آنكه بوسيدن طعام ممنوع است	"	زيارت مقابر انبياء عليهم السلام	۱۶۵	ذكر جاد صوري و محوي
۱۸۹	ذكر زنيك فرزند خود را بحضرت	۱۴۹	معاينه نهم مسجد دمشق كه دوازده	۱۶۸	فضائل نماز جمعه
"	غوث اعظمين سپرده بود	"	هزار محراب دارد	۱۶۹	لطفه سي سوم در بيان اوصاف
۱۸۹	ذكر گوشت خرگوش كه بزرگي نخورد	۱۴۹	معاينه دهم كوه لبنان و كوه نهاند و ملا	"	امت كه متفرق شده اند
۱۹۰	ذكر امارت حضرت قدوة الكبريه تقي باده شاه	"	از ابلهين سوال جواب حضرت قدوة الكبريه	۱۷۰	صنف سوم در بيان اصناف خارجيه

جدول ۱-۱- «پراکندگی محتوا در فهرست کتاب»

طبقات الصوفیه هروی	لطایف اشرفی	نفحات الانس جامی
<p>۱) بی‌تیمار نشستن چه بود؟ یافت بی‌جستن بود و دیدن بی‌هسکیدن که بیننده در دیدار علت است (خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۶۲، ص ۲۰۱).</p> <p>۲) شیخ الاسلام گفت که:</p> <p>شیخ بوطالب خزر بن علی البغدادی، استاد ابو عبدالله خفیف بود. شیخ ابو عبدالله گوید که من خدمت وی می‌کردم و وی علت شکم داشت، خون می‌فروشد، طشت در وی می‌نهادم.</p> <p>وقتی غایب بودم، وی آواز داد که: شیرازی، من بنه می‌شنودم، دیگر باره آواز داد گفت: شیرازی، هین لعنک الله! من بشتافتم و طشت به وی دادم (خواجه عبدالله انصاری، ۱۳۶۲، صص ۵۴۷-۵۴۸).</p>	<p>۱) بی‌تیمار نشستن چه بود؟ یافت بی‌جستن و دیدار بی‌نگریستن که بیننده در دیدار علت است (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۱، ص ۳۳).</p> <p>۲) تقریباً می‌فرمودند:</p> <p>ابوطالب خزر ج به شیراز آمد و علت شکم داشت. مشایخ گفتند که خدمت او را که اختیار می‌کند؟ شیخ ابو عبدالله خفیف گفت: من اختیار می‌کنم. هر شب قریب پانزده بار، هفته‌بار برمی‌خواست ...</p> <p>و هم خفیف گفت: وقتی غایب بودم که آواز داد که شیرازی من نشنودم دیگر باره آواز داد گفت ای شیرازی هین لعنک الله من بشتافتم و طشت پیش بردم (یمنی، ۱۲۹۷، ج ۱، ص ۸۹).</p>	<p>۱) بی‌تیمار نشستن چه بود؟ یافت بی‌جستن و دیدار بی‌نگریستن که بیننده در دیدار علت است (جامی، ۱۳۸۶، ص ۸۰).</p> <p>۲) شیخ ابو عبدالله خفیف گفته است که: «ابوطالب خزر ج، از اصحاب جنید بود. به شیراز آمد و علت شکم داشت. مشایخ گفتند: که خدمت او را اختیار می‌کند؟ من اختیار کردم. هر شب قریب به شانزده هفته بار برمی‌خواست...»</p> <p>و هم وی گفته است که وقتی غایب بودم، آواز داد که: شیرازی! من نشنودم. دیگر باره آواز داد و گفت: شیرازی! هین لعنک الله! من بشتافتم و طشت به وی بردم. (جامی، ۱۳۸۶، ص ۲۵۴).</p>

جدول ۱-۲- «بررسی تطبیقی متون طبقات الصوفیه، لطایف اشرفی و نفحات الانس»

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

نام گروه‌ها	قسم	عنوان	مرتبه	جایگاه
مراتب طبقات مردم	قسم اول	واصلان و کاملان	علیا	مقربان و سابقان
	قسم دوم	سالکان طریق کمال	وسطی	ابرار و اصحاب یمین
	قسم سوم	مقیمان و نقصان	سفلی	اشرار و اصحاب شمال
اهل وصول بعد از انبیاء	قسم اول	مشایخ صوفیه	وصول	کامل و مکمل‌اند
	قسم دوم	کسانی که بعد از رسول به درجه کمال رسیده‌اند	غرق در جمع شده‌اند	به بقا نرسیده‌اند
اهل سلوک	قسم اول	طالبان مقصد اعلی	«یریدون وجه الله»	مریدان وجه الله
	قسم دوم	طالبان مقصد سفلی	جنت	مریدان آخرت‌اند

جدول ۱-۳- «تقسیمات طبقات واصلان و سالکان»

تقسیمات	گروه
متشبه محق به مجذوبان واصل	واصلان
متشبه مبطل به مجذوبان واصل	
متشبه محق به صوفیان	سالکان
متشبه مبطل به صوفیان	
متشبه محق به ملامتیه	
متشبه مبطل به ملامتیه	
متشبه محق به زهاد	
متشبه مبطل به زهاد	
متشبه محق به فقرا	
متشبه مبطل به فقرا	
متشبه محق به خادم	
متشبه مبطل به خادم	
متشبه محق به عابد	
متشبه مبطل به عابد	

جدول ۱-۴- «تقسیم‌بندی دیگری از طبقات واصلان و سالکان»